

¹⁸ Коваленко О.Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витoki, еволюція, спадщина / Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 14-15.

¹⁹ Тарасенко О.Ф. Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1996. - №2-3. - С. 82-86.

²⁰ Галієнко А.А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. - 1997. - №1-2. - С. 49-66.

²¹ Коваленко О.Б. Д.Я.Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Словина і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. - Чернігів, 1993. - С. 104-107.

²² Див.: Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв.: Автореферат диссертации на звання кандидата історических наук. - К., 1990; Курас Г.М. Чернігівська архівна справа та її внесок у вивчення історії України: Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Дніпропетровськ, 1987.

²³ Коваленко А.Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С. 123-128.

²⁰ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С. 30-35, 56-57, 89-90; Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 488-500; Коваленко О.Б. Чернігів як осередок української історіографії // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. - 1992. - №2. - С. 67-70.

²¹ Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. - 1983. - №4. - С. 104-112; Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20-30-х рр. // Рідна школа. - 1991. - №12. - С. 51-56; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 228-233, 263-266, 279-283 та ін.

²² Статут Чернігівського інституту краєзнавства / Підготовка до друку і передмова Коваленка О.Б. і Ткаченка В.В. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 58-61.

²³ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 1994. - С. 31-38.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

На початку ХІХ століття вивченням старожитностей Києва активно переймалися вчителі, чиновники, священнослужителі. Поштовхом для цього, в деякій мірі, стали роботи щодо перепланування міста, розширення його території, розриття земляних валів, побудованих за часів Київської Русі Ярославом Мудрим, а також з поширенням відомостей про древній Київ, добутих з літописів і стародруків. Так, вчитель історії і географії Голубовського народного училища Максим Федорович Берлінський, якого по праву називають першим дослідником історії і археології Києва, починаючи з 1788 року вів пошуки

літописів, рідкісних книг, обстежував відомчі архіви, збираючи цікаві документальні матеріали про Київ упродовж 1798-1799 рр. Його перу належить ґрунтовна праця, рукопис якої "Історія міста Києва" розшукали лише 1970 р. в бібліотеці ім.Салтикова-Щедріна в Ленінграді. 1991 року праця була опублікована у Києві. В ній на багатій джерелознавчій базі висвітлена історія Києва з ІХ по ХVІІІ ст., наведені відомості археологічно-топографічного характеру, описані околиці міста. Окрім цієї праці Максим Берлінський підготував і опублікував у 1820 році "Короткий опис Києва", наступну працю "Історичний огляд Малоросії

та міста Києва", фрагменти якої були опубліковані в журналі "Молодик" за 1884 р. Низка статей вийшла друком після смерті М. Берлінського (1848 р.) в журналі "Киевская старина". Завдячуючи його працям, до наших днів дійшло багато цікавих фактів, а враховуючи те, що архіви міста зазнали великих втрат від пожежі 1811 року, вони набули великого значення. Він був також найавторитетнішим консультантом під час археологічних розкопок, цікавим екскурсоводом для багатьох знатних чиновників, науковців, що відвідували Київ.

Досліджував історію Києва, проводив археологічні розкопки чиновник V класу морського відомства, з часом чиновник з особливих доручень при київському, волинському і подільському генерал-губернатор – Кіндрат Лохвицький. З приїздом 1822 року митрополита Київського і Галицького Євгенія роботи щодо вивчення старожитностей міста значно активізувались. Митрополит Євгеній (Євфимій Олексійович Болховітінов (15(28).12.1767-23.02 (7.03).1837) після закінчення Московської духовної академії працював учителем загальноцерковної історії у Воронежі. Згодом обіймав високі церковні посади у Воронежі, Вологді, Калюзі, Новгороді, Санкт-Петербурзі. Впродовж всього життя митрополит Євгеній досліджував історію своєї країни. В книгосховищах, архівах монастирів, церков, громадських установ, у приватних зібраннях і колекціях вів пошуки літописів, стародруків, богословських трактатів, які після певного опрацювання і вивчення були опубліковані і стали відомі і доступні широкому колу дослідників.

В Києві, де все дихало старовиною, митрополит Євгеній продовжив свої наукові пошуки. В бібліотеках Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського собору він виявив цілі звалища старовинних рукописних книг. Під час подорожей обстежував маловідомі монастирські і єпархіальні архівосховища, архіви державних установ, що дозволило йому підготувати низку праць: "Описание Киево-Софійського собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константино-

польской и Киевской Софійской церкви и Ярославова надгробия" (1825 р.); "Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер", - (1926 р.). Вище перелічені праці це своєрідні путівники з історико-топографічними відомостями про київські святині. В описах Софійського собору був зафіксований стан споруд на той час, оформлення інтер'єру, мозаїчні розписи з грецькими написами, названі реліквії, художні коштовності. У праці, присвяченій Києво-Печерській лаврі, наведені дані про всі архітектурні споруди, печери з переліком поховань у них, про ікони, церковне начиння, цінні рідкісні документи. Ця праця була першою з історії Лаври, витримала 3 перевидання -1826, 1831, 1847 років і нині вважається раритетом української культури. Заслугою Євгенія Болховітінова є видання "Київського синопису" та "Хроніки" Феодосія Софроневича - пам'яток української історичної думки. На особливу увагу заслуговує те, що в цих працях була вміщена низка документів, актів, рескриптів, жалуваних грамот, духовних заповітів, які, на жаль, до наших днів не збереглися, тому книги опубліковані митрополитом Євгенієм Болховітіновим є цінним джерелом з історії України.

Протягом короткого проміжку часу навколо митрополита Євгенія об'єдналися дослідники місцевої історії. Завдячуючи його авторитету, організаційним здібностям, фінансовій підтримці у місті розпочалися археологічні дослідження пам'яток періоду Київської Русі. Він надавав фінансову підтримку, постійно консультував чиновника Кіндрата Лохвицького, який проводив роботу з відкриття фундаментів Десятинної церкви². Цей храм був споруджений у 989-996 рр. за рахунок 10-ї частини прибутку київського князя Володимира. 1240 року, під час татаро-монгольської навали, споруда не витримала ваги захисників і людей, що тут переховувались і завалилась. В цьому районі Києва під час будівельних робіт власники садиб часто знаходили цінні речі. Є припущення, що надзвичайно багатий скарб віднайшов орловсько-курський поміщик А. Анненков, якого за жорстоке поводження з селянами вислали до

Києва. Його скарба містилася на території колишнього міста Володимира недалеко від Десятинної церкви. Інформацію про знайдений скарб він приховав від місцевої влади, але з'ясувалося, що частину знайдених золотих речей продав, частину переплавив. 1834 року А.Анненков виступив з ініціативою відбудови Десятинної церкви за власний коштів. Мабуть, сумнівне походження коштів, було причиною відмови митрополита відбудувати храм. Але наміри поміщика здійснились і 1842 року храм за проектом архітектора В.Стасова у неокласично-візантійському стилі був побудований на давніх фундаментах Десятинної церкви. Тому цілком зрозуміло, чому у 20-х роках тема дослідження території Старого або Великого міста перебувала у центрі уваги науковців і археологів-аматорів. Один із них, а саме Кандрат Лохвицький, виступив з ініціативою про відкриття фундаментів давнього храму і проведення археологічних досліджень. Митрополит Євгеній підтримав пропозицію К.Лохвицького, надав йому відповідні інструкції щодо археологічних розкопок та фінансову допомогу. Впродовж 1824 року були відкриті фундаменти Десятинної церкви практично на всій території. Під час досліджень були знайдені чисельні архітектурні деталі: фрагменти поясів, карнизів, капітелів, увінчані колон із білого мармуру, фрагменти фресок і мозаїк, місце престолу з підлогою із п'яних плит, мозаїчну підлогу із кольорових мармурів та інших дорогоцінних каменів, решітку гробниці (з частини) із білого мармуру, під нею скелет (жіночий), хрест, перстень, а також лампади, кадильніці, частини складів з ікон та інші предмети церковного начиння, в тому числі і злитки срібла, котрі митрополит Євгеній вважав за київські гроші (рублі). Речі, знайдені під час археологічних розкопок, розподілили наступним чином: фрагмент фрескового живопису із зображенням голови і руки Ангела - відправили до Санкт-Петербурга для піднесення імператору; частину знахідок передали на зберігання до ризниці Києво-Софійського собору, частину до Трьохсвятительської церкви, частину знахідок після відкриття університету св.Володимира пожертвували Музею старожит-

ностей; великогабаритні предмети залишились на місці розкопок³.

К.Лохвицьким був знятий план відкритих ним фундаментів Десятинної церкви. Один із примірників плану був опублікований у журналі "Отечественные записки" за 1825 рік⁴; другий подарований Товариству історії і древностей російських, 3 примірники передані Київському університету, решта - Києво-Софійському собору.

На жаль, план виконаний К.Лохвицьким, мав велику долю припущень, тому у 1826 році Академія мистецтв направила із Санкт-Петербурга до Києва архітектора Єфимова, який після відкриття всіх частин фундаменту, зняв більш детальний план, виконав замальовки гробниць та інших знайдених предметів.

У травні того ж 1824 року біля північної стіни Михайлівського Золотоверхого собору був знайдений винятковий за складом речей скарб: ікони, панагія із золота, портир і дискось із срібла, хрестик із мармуру із золотими накладками, 25 золотих підвісок, 8 золотих напівколец (дужок) та інші цінні предмети церковного начиння. Дослідник пам'яток та історії Києва М.Берлінський, ознайомившись із знахідкою, наголошував на візантійському походженні речей. Найцінніші, високохудожні знахідки із цього скарбу були перевезені до Санкт-Петербурга в Ермітаж. Перед відправленням речей митрополит Євген Болховітінов описав предмети скарбу, зробив замальовки, а пізніше присвятив цій унікальній знахідці окрему статтю, додавши до неї таблиці малюнків знайдених речей⁵. Через багато років ці таблиці і опис речей детально вивчить і проаналізує фахівець у галузі античної історії, відомий вчений Н.Кондаков, який теж підтвердить візантійське походження скарбу⁶.

Як бачимо, у 1820-х - 30-х роках в Києві значно активізувалась науково-дослідницька робота. Пропозиції щодо подальшого вивчення пам'яток міста стали підтримувати високі урядовці. Дослідників хвилювала подальша доля знахідок, зокрема незадовільний стан зберігання, зривання земельних валів, будівництво нової великої Десятинної церкви без урахування фундаментів давньої, розкрадання цінних прикрас, знайдених під час археологічних розкопок.

Під час робіт щодо перепланування міста, розширення його території проводилось розкриття земляних валів в районі Золотих воріт. Науковці, археологи-аматори, знаючи історію міста, неодноразово наголошували на необхідності відкриття Золотих воріт. Як відомо з історичних джерел, Золоті ворота під час татаро-монгольської навали зазнали значної руйнації. Та, незважаючи на це, протягом тривалого часу слугували парадним в'їздом до міста. Під час національно-визвольної війни у 1651 році зробив малюнок Золотих воріт художник А. ван Вестерфельд, який подорожував з військом польського короля Яна Радзивілла Золотих воріт. Сьогодні вони є єдиним документом, що дають уяву про фізичний стан пам'ятки у XVII ст. До XVII ст. ворота слугували в'їздом до міста, а потім, коли постало питання про ремонт, то в зв'язку з їхнім критичним фізичним станом та відсутністю коштів, за пропозицією інженера Д.Дебоскета, Золоті ворота 1755 року засипали землею.

В обґрунтуванні своїх висновків Д.Дебоскет наголошував, що "...Золотые врата в починку негодные... для сохранения вида древности надлежит засипать внутри их сторон землей крепкою, при этом на них старые церковные каменные стены и своды по-прежнему оставит и, если понадобится, то подделывать их снизу новым камнем"⁷. Таким чином, він навів більш-менш повну картину про фізичний стан Золотих воріт і церкви Благовіщення над ними, що в майбутньому для вивчення пам'ятки принесе певну користь К.Лохвицькому, що отримав дозвіл на відкриття Золотих воріт, місцева влада у фінансовій підтримці відмовила, люб'язно дозволивши при цьому зібрати кошти за підписним листом. Починаючи з 1832 року розкопки Золотих воріт проводились частково за рахунок коштів, зібраних "любителями священної старовини", частково за власний коштів К.Лохвицького. Він був одним із перших, хто виконав обмірні креслення і план Золотих воріт. Креслення перевірили і виправили інженери корпусу шляхів сполучень Заліський і Веселого. Самостійні обміри виконав М.Самойлов, який підготував практично першу публікацію, присвячену Золотим воротам, написа-

ну під впливом вражень від археологічних розкопок пам'ятки⁸. Як відомо, під час археологічних досліджень Десятинної церкви, Золотих воріт постійно відчувався брак коштів, що змушувало К.Лохвицького неодноразово звертатись до влади.

Урочисте відкриття Золотих воріт, що відбулося 25 червня 1834 року, викликало велику зацікавленість широких верств населення, пожвавлення в роботі любителів вітчизняної історії. Під час урочистостей К.Лохвицький виступив з пропозицією увічнити цю подію встановленням меморіальної дошки. Ним був підготовлений варіант тексту. Втілював цей задум в життя голова будівельного комітету барон Фітінгоф. Ймовірно, що за вказівкою генерал-губернатора до тексту були внесені зміни і врізані позолоченими літерами на відполіровану шиферну плиту, знайдену під час розкопок Ірининської церкви. Текст свідчив: "По соизволению государя императора Николая I, открыты из вала в 1832-м году. Остаток Златых врат сооружены при великом князе Ярославе I. Около 1073 г. по Р.Х."⁹. Безперечно, що цей текст визвав негативну реакцію К.Лохвицького, як "безграмотний", з помилкою в даті спорудження Золотих воріт (1073, а потрібно - 1037) і несправедливий у тому, що він як першовідкривач, заслуговує на те, щоб його ім'я теж було вибите на меморіальній дошці. Текст дошки передали на розгляд Ради Київського університету, яка внесла свої пропозиції і новий текст набув такого змісту: "По соизволению государя императора Николая I открыты из вала в 1832 году. Сооружены при Великом князе Ярославе I, около 1037 года по Р.Х."¹⁰. Що ворота відкрив К.Лохвицький, написали пізніше. Пам'ятну дошку з таким текстом, розмістили на східній стіні Золотих воріт, де вона висіла майже 100 років (до 1927 р.), а потім її сліди загубились. А самі Золоті ворота постійно перебували у центрі уваги дослідників, вчених різних галузей науки, які вболівали за збереження визначної пам'ятки періоду Київської Русі, розробляли чисельні варіанти захисту її від природної руйнації.

1833 року, коли виникла потреба звільнення бічних мурів Золотих воріт від тиску землі, то Кабінет міністрів виділив, відпо-

відно до поданого кошторису, 2917 крб. Згодом, а з цього року державна скарбниця стала виділяти по 1500 крб. щорічно на розширення старожитностей¹¹, вбачаючи в цьому лише засіб для накопичення скарбів для імператорської родини. Після завершення робіт з відкриття Золотих воріт Кіндрат Лохвицький, враховуючи те, що розриття земельних валів призвело, вів подальші археологічні дослідження. Як і передбачали митрополит Євгеній і М. Берлинський, неподалік від огорожі Софійського собору були відкриті ним фундаменти Ірининської церкви неподалік церкви Георгія, встановивши, що парафіяльна Георгіївська церква побудована на фундаменті давнішої. Під час археологічних розкопок була відкрита вівтарна частина храму, надпрестольний камінь, частини південної і західної стін, підземелля, а також 2 мідні хрести предьяного походження, печатка для просфор, основи жертвонної ікони, уламки плит із гробниць, декілька плит мозаїчної підлоги, фрагменти фресок, уламки колон та інші. Але в зв'язку з тим, що частина фундаментів містилася на території приватної садиби, власник якої не дав згоди на проведення археологічних розкопок, повністю дослідити пам'ятку не вдалося. Всі знахідки з часом були передані музею старожитностей Київського університету. В наступні роки Кіндрат Лохвицький неодноразово звертався до Київського учбово-окружного, до воєнного губернатора за дозволом на проведення археологічних досліджень на розшуку Іллінської церкви, котра, на його думку, знаходилась над Іорданським струмком (район Кожем'яків). Хрестовоздвиженській - поряд з Андріївською церквою, могили київського князя Діра - за монастирем св. Ірини. Дослідники Києва (М. Берлинський, митрополит Євгеній) висловлювали сумнів щодо вірогідності місцезнаходження об'єктів, обрали для визначення. Стосовно Іллінської церкви, то у 1830 році за пропозицією митрополита Євгенія її історію досліджував студент Київської духовної академії Юхим Остромисленський і довів, що вона розташовувалась в іншому місці (сучасна адреса на розі вул. Набережно-Хрещатицької та Іллінської)¹².

Отже, активізація роботи дослідників старожитностей у 20-х - 30-х роках XIX ст.

пов'язана з низкою чинників. По-перше, в цей час у Києві зорганізувалась певна група людей, що цікавились і досліджували історію і пам'ятки міста. По-друге, в цей же час проводились роботи з розширення і планування Києва в зв'язку з чим розривались вали Старокиївського укріплення, тобто вали часів Ярослава Мудрого, що дозволяло проводити археологічні дослідження. По-третє, для виконання цих робіт необхідно було оволодіти певною сумою знань з історії Київської Русі, міста Києва, в тому числі і всесвітньої. Для доказовості історичних фактів їх аргументації, науковці, аматори-пошуковці спілкувались між собою, обмінювались інформацією з того чи іншого питання, археологічними знахідками і, в такий спосіб спілкуючись, об'єднувались.

*Тетяна Григор'єва
(м. Київ)*

¹ История городов и сел Украинской ССР том Киев. - К., 1978. - С. 88.

² План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением одного // Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

³ О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // Журнал Министерства народного просвещения (далі - ЖМНП). - 1836. - №11. - С. 263.

⁴ Отечественные записки. - 1825, ч. 21, кн. 59. - С. 380-382, таблица 12.

⁵ О древностях, найденных в Киеве // Труды и записки Общества истории и древностей российских. - М., 1826. - Ч. III, кн. I, с. 152-163, таблиці II-V.

⁶ Кондаков Н.П. Русские клады. - СПб. - 1896. - Т. I. - С. 97-101.

⁷ О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

⁸ Самойлов Н. Златые врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным выдом и историческим описанием оных.

⁹ Цит. за Высоцким С.А. Золотые ворота в Киеве. - К., 1982. - С. 36-37.

¹⁰ Там само.

¹¹ О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 год // ЖМНП. - 1836. - №11. - С. 265.

¹² Остромисленский Ефим. Исследования о древней Киевской церкви св. Ильи. 1830.